

A keleti partnerség helyzete, avagy dilemmák az EU és Oroszország közötti geopolitikai és geogazdasági térben

Grúber Károly – Vaszari Tamás

A keleti partnerséghez (KP) tartozó hat független állam (Belarusz, Ukrajna, Moldova, Georgia, Azerbajdzsán és Örményország) közös sorsa, hogy két gazdasági centrum ütközőzónájában fekszik. Az egyik az Európai Unió, a piacgazdaság bölcsője és értékeinek képviselője, a másik Oroszország, a maga sajátos politikai és gazdasági adottságaival. Írásunkban összehasonlítjuk a két tömb által kínált alternatívákat, ismertetjük a legfontosabb politikai eseményeket, és értékeliük azok eredményeit, következményeit. Célunk az említett országok előtt álló két lehetőség különbségeinek bemutatása: az EU a KP-országoknál fejlettebb, stabil jogi környezettel rendelkezik, a korrupció szintje alacsony, a piacgazdaság keretei pedig adottak; Oroszország viszont a termelésükhöz igazodó importszükségletet, a korábbi gazdasági és politikai együttműködés folytatását kínálja nekik. Vajon Kelet-Európa számára melyik opció lesz a domináns? És mire számíthat az EU, illetve az EGU, ha a KP-országokat sikerül a szövetségeseivé tennie? Vajon létezik-e olyan opció, amelyben az EU és az EGU közösen tud létezni?

Ukraine, Belarus, Moldova, Georgia, Azerbaijan, and Armenia – six independent countries in Eastern Europe, but all of them are getting much attention from two ambitious economic and political powers. The first one is the European Union, an unquestionable representative of Western democracy; and the second one is Russia, with her special traditions. Both are active in Eastern Europe, which is also often considered a buffer region between them. As we have seen in the past years, political stability and consistency of foreign policy has mostly eluded these six countries. The chosen working methods are the following: comparative analysis of the two alternatives, comparison of political statements and facts, evaluation of the former events, and making conclusions. The goal of our study is to highlight the difference between the two alternatives for Eastern Europe, because the EU and Russia are both attractive in their own ways for these six countries. But the question is about the future: how the situation is going to be changed and which alternative will be more attractive to Eastern Europe? And there is a second, even more interesting question: what benefits can the EU and the EAEU expect from (re)integrating Eastern Europe into their structures? The final question is whether there is a scenario in which both options can coexist?

* * *

Az alábbi tanulmány¹ első részében azt a történelmi folyamatot igyekszünk bemutatni, amely a vizsgált régió országait először az orosz érdekszférába utalta, majd a 20. század utolsó évtizedétől kezdve lehetővé tette számukra a nyugati közeledést. Kutatásainkat a legutóbbi évtizedekre szűkítve ismertetjük a két alternatívát, amit az Európai Unió és Oroszország képes nyújtani a gazdasági integráció, a politikai orientáció, a jogharmonizáció és a kollektív védelem területén. A vizsgált hat ország gazdasági integrációjáról igyekszünk minél részletesebben beszámolni, mivel lakosságuk (és egyben szavazóik) számára az életszínvonal javulása vagy stagnálása jelenti a legérezhetőbb különbséget.

Történelmi előképek

Az orosz világhatalmi státusz kivívása egy több évszázados folyamat volt, amely még a 15. században vette kezdetét az európai területek egyesítésével. Oroszország a 16. század második harmadától egy három évszázadon át tartó gyarmatosításba kezdett, de a gazdasági-társadalmi fejlődésnek sem a gyarmatosítás, sem a külkereskedelem nem adott akkora lendületet, hogy a birodalom akár csak lépést tudott volna tartani a nyugat-európai változásokkal. A hódításokat a jövedelemszerzés és az elfoglalt területek nyugati minták szerint történő kizsákmányolása helyett presztízsszempontoknak rendelték alá, a 19. századtól pedig megjelent a védettségre vonatkozó igény is.

Pavel Pesztyel, a dekabristákból alakult Déli Társaság vezetője 1823-ban a *Russzkaja Pravda* c. tervezetében már arról értekezett, hogy a népeknek ugyan joguk van az önállóságra, de a nagy népeknek joguk van a „jólvédettségre” is. Ha pedig a kis államok önállóságra való joga ütközik a nagy államok jólvédettségére való jogával, akkor a kettő közül ez utóbbi a fontosabb. E gondolat azért fontos, mert először itt jelent meg az az ideológiai alap, amelyre hivatkozva az ország későbbi történelme során az orosz vezetés annyiszor hivatkozott, amikor a szomszédos országokban történő katonai beavatkozások mellett döntött. Korszakának politikai és katonai realitásához igazodva maga Pesztyel is úgy gondolta, hogy a jólvédettséghez Oroszországnak meg kell szereznie Moldvát, a Kaukázust, Kirgíziát és Mongólia egy részét is.²

A Pesztyel által definiált jólvédettség miatt volt szükség Közép-Ázsia és a Kaukázus meghódítására annak érdekében, hogy az Indiát gyarmatosító Anglia és a Kaukázustól délre, illetve a Balkánon még meglévő Ottomán Birodalom minél kisebb fenyegetést jelentsen. (...) A jólvédettséghez vélt jog megeremtette az offenzív, terjeszkedő jellegű katonai politika defenzívnek tűnő ideológiai alapját, amelyre most, a XXI. század elején is akadnak példák, elsősorban a NATO fenyegetésre hivatkozva Ukrajnában vagy a Kaukázusban.³

A georgiai, majd az ukrainai események során is megfigyelhető volt, hogy Oroszország a helyi orosz nemzeti kisebbségek

védelmére hivatkozva küldött katonákat más országok területére.

Átrendeződés a Szovjetunió végnapjaiban

Mihail Gorbacsov a hatalomra kerülése után két programot hirdetett meg: a gazdaság élénkítését szolgáló átalakítást (peresztrojka) és a nyílt párbeszédet lehetővé tevő nyitást (glasznosztj). Gazdasági sikerek híján azonban a rendszer legitimitációját egyre nehezebb volt fenntartani, s a kommunikációs elnyomás enyhülésével a rendszerellenes tömegmozgalmak immár hangosan hallathatták a hangjukat. Az ellenzéki erők elsősorban antikommunista és nacionalista eszméket hirdettek. 1988-ra a szovjet központi hatalom a belpolitikában is csődöt mondott, amikor a Hegyi-Karabah miatt fellángoló azeri–örmény ellentétet már nem tudta elsimítani.⁴ Ami a változások vezetőit illeti, a volt szovjet hatalmi éltek maguk vezényelték le a különböző antikommunista és nacionalista fordulatokat.⁵ 1991. március 17-én a Szovjetunió tagállamaiban népszavazást rendeztek a szövetség fenntartásáról.⁶ A szavazás 80 százalékos részvétel mellett zajlott le, és a szavazók 76,4 százaléka a fenntartás mellett voksolt (Ukrajnában 80%).⁷ A rendszer hanyatlása azonban fékezhetetlen volt, és a Szovjetunió 1991. december 26-én megszűnt.

1991. december 8-án Breszt közelében (Belovezsszkaja Puscsa) Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és

Sztanyiszlav Suskevics belorusz elnök aláírta a Szovjetunió helyébe lépő Független Államok Közösségének (FÁK) alapítóokmányát.⁸ A volt szovjet tagköztársaságokban kibontakozó modernizációs folyamatot a nyugati szakértők (és a Nemzetközi Valutaalap, az IMF) meglehetősen ígéretesnek látták, s úgy gondolták, hogy a piaci folyamatok – beleértve a gazdaságtalan iparágak csődjét is – maguktól megoldják a gazdaság problémáit. Az 1990-as houstoni csúcsertekezleten a Hetek felkérték az IMF, a Világbank, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), valamint az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) szakembereit, hogy egy tanulmány keretében készítsék el a szovjet rendszerváltás programját.⁹ Az exportorientált gazdaságpolitika azonban a Kelet és Nyugat közötti technológiai szakadás következtében nem volt megvalósítható, így a volt szovjet térségnek a világgazdaságba történő integrációja lehetetlennek tűnt.

Gorbacsov 1989 decemberében Máltán lemondott Kelet-Európáról, ugyanakkor ígéretet kapott arra, hogy a NATO nem kísérli meg integrálni a Varsói Szerződés tagállamait, de erről írásos dokumentum – amerikai szándékra – nem készült.¹⁰ Oroszország 1990-es évekbeli világpolitikai leértékelődésének a jele volt az is, ahogyan Jugoszlávia újrafelosztása zajlott: Németország Horvátországot, az Amerikai Egyesült Államok Boszniát, Oroszország pedig Szerbiát vette „védelmébe”.

Kelet-Európa és az EGK/EU kapcsolatai a Szovjetunió felbomlása után

A téma vizsgálata során különbséget kell tenni az orientáció és az integráció között, valamint külön elemezendő a gazdasági, a politikai és a katonai közeledés is.

A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok Közösségének létrehozása után a volt szovjet utódállamok 1993-ban kerültek az általános preferencia-rendszer (GSP) hatálya alá,¹¹ amely lehetővé tette, hogy az Európai Gazdasági Közösség (EGK) tagjai olyan országokkal is kedvezményesen kereskedjenek, amelyek még nem teljesítették a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) által megkövetelt feltéteket.

Tekintve, hogy az EGK/EU nem rendelkezik önálló államisággal – és ebből kifolyólag önálló geopolitikai tényező sem lehet –, hanem kizárólag szuverén országok gazdasági együttműködése, ezért a harmadik országokkal fenntartott kapcsolatok fejlesztésének is elsősorban gazdasági jellegűnek kellett lennie. Az együttműködés következő lépcsőfokát a partnerségi és együttműködési megállapodások (PCA) jelentették. Az EU Grúziával, Moldovával és Ukrajnával 1994-ben, Belarusszal 1995-ben, Azerbajdzsánnal 1996-ban, Örményországgal pedig 1999-ben írt alá ilyen dokumentumot.

Egy 2008-as lengyel–svéd kezdeményezés hatására 2009-ben indult útjára az EU keleti partnerség (KP) programja.

A javaslat az Ukrajnával megkötni kívánt kiterjesztett partnerségi megállapodást (EPA) vette alapul, amelyhez hasonló egyezmény aláírása – a betérjesztő külügyminiszterek álláspontja szerint – más kelet-európai tagországok (köztük Oroszország) esetében is előremutató lépés lehetett volna.¹² A KP az európai szomszédságpolitika (ENP) része lett, s az EU a KP tagországait a déli szomszédság tagjaival azonos bánásmódban részesítette.¹³ 2011 óta a „*more for more*” elv alapján az ENP minden korábbinál rendszerszerűbb megközelítésben szabályozza az EU és partnerei kapcsolatát,¹⁴ azaz az egyes országok a teljesítményük szerinti elbírálásban részesülnek, ami egységes helyett személyre szabott megoldásokat jelent. Ennek alapján a legjobban teljesítő KP-országokat az EU-ban gyakran illetik az „éltanuló” kifejezéssel.

Az éltanulók közé tartozik Ukrajna, Georgia és (a legutóbbi időkig) Moldova, a lemaradók közé pedig Belarusz, Örményország és Azerbajdzsán, amely – a szénhidrogén-exportjából származó bevételeinek köszönhetően – a többi KP-tagnál jóval nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezik. Minszk részéről ugyanakkor egyre gyakrabban hangzik el a vád, hogy a jobban teljesítő országok eredményeit az EU emberi jogi deficitre hivatkozva időről időre figyelmen kívül hagyja, s így nem biztosítja számukra az őket megillető státuszt.

Fontos leszögezni, hogy a hat érintett ország számára a KP-tagság nem jelent uniós tagsági perspektívát: az EU kelet-európai bővítése jelenleg nincs napirenden.

Még Ukrajna esetében is (ahol a nyugati integráció a legelőrehaladottabb státuszban van, és az ország vezetése időről időre kifejezi az EU-csatlakozás iránti óhaját) legalább két évtizedre taksálják, mire EU-tag lehet. A 2016 tavaszi holland népszavazás legfontosabb üzenete is az volt, hogy a kereskedelmi együttműködés ellenére nem akarnak szorosabb kapcsolatot.

Oroszország viszonya a nyugati integrációhoz

Az 1989 decemberében tartott máltai csúcs azzal vonult be a történelembe, hogy véget vetett a jaltai konferencián elfogadott világrendnek és azzal együtt a hidegháborúnak is. A találkozó formális napirend nélkül, zárt ajtók mögött zajlott, s az elhangzottakról nem készült záródokumentum, csak sajtótájékoztatót tartottak a felek.¹⁵ Ezen Gorbacsov biztosította amerikai partnerét, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában nem fog beavatkozni egy esetlegesen végbemenő demokratikus átalakulás (rendszer váltás) esetén, de csak akkor, ha az Egyesült Államok és a NATO is vállalja a semlegességet.¹⁶ Mindez azért fontos, mert napjainkban az orosz politika rendszeresen hivatkozik egy olyan szóbeli ígéretre, amelyben az amerikai fél kijelentette volna, hogy a szovjet katonai kivonulás után a közép-európai államok nem kaphatnak NATO-tagságot. (Ezt az ígéretet a nyugati források egy része eleve tagadja, mások azonban elismerik, de hozzátesszik, hogy

az mindössze 1990 elejéig volt érvényes, mert később visszavonták. Mindenesetre 2014-óta a NATO hivatalos álláspontja az, hogy nincs rá bizonyíték, hogy ilyen ígéret valaha is elhangzott volna.)¹⁷

A '90-es években keletkezett hatalmi vákuum következtében azonban 1999-ben a NATO közép-európai bővítésére is sor került, s a szervezet határai sokkal közelebb kerültek Oroszországhoz. A fenti események sorában az orosz politika számára különösen fájó volt a balti államok 2000-es csatlakozása, hiszen azok nem pusztán szocialista pufferállamok voltak, hanem egyben korábbi szovjet tagállamok is. A kilencvenes évek válságos időszakában Oroszország képtelen volt arra, hogy a nemzetközi konfliktusokban és játszmákban egy, a korábbihoz hasonló nagyhatalmi szerepet játsszon, de a helyzet Vlagyimir Putyin elnökké választásával és a pénzforrásoknak az ezredforduló utáni gazdasági konjunktúrájának köszönhető bővülésével ismét fordulatot vett. Az orosz politika számára egyértelművé vált, hogy a nyugati orientáció a többi kelet-európai volt szovjet tagállamban és a Kaukázusban is reális lehetőség.

Bár a NATO bővítése Oroszország érdekeinek figyelembe vétele nélkül történt, sokáig úgy tűnt, hogy gazdaságilag Moszkva szívesen együttműködne a Nyugattal, amit az 1997-ben megkötött EU–orosz partnerségi és együttműködési megállapodás (PCA) is alátámaszt.¹⁸ Sőt, Borisz Jelcin 1994-ben még Oroszország európai integrációját is lehetségesnek tartotta,¹⁹ a PCA keretében pedig évente két alkalommal

tartottak felső szintű találkozókat. Az együttműködés következő lépésének Brüsszel az európai szomszédságpolitika kiterjesztését tekintette, de Moszkva ódzkodott attól, hogy olyan országokkal essen egyenlő elbírálás alá, amelyek fölött egykoron hegemon volt, és csak egy olyan különmegállapodás aláírását tartotta elfogadhatónak, amelyben Brüsszel egyenrangú partnere lehet.²⁰ Az EU 2004-es bővítését Oroszországban már aggodalommal figyelték, s a legkevésbé sem örültek annak, ahogyan az Európai Unió az ukrán narancsos forradalomhoz viszonyult. Moszkvában úgy látták, hogy az emberi jogokra és a szólásszabadságra hivatkozva az orosz érdekek visszaszorítása folyik.

A jelenlegi orosz megközelítés szerint – amely az EU-t egyértelműen az Egyesült Államok közeli szövetségésének tekintti – a politikai, gazdasági és katonai közeledés minden formája veszélyt jelent a saját térségi pozícióikra nézve. Moszkva úgy ítéli, az EU által fejlesztett gazdasági kapcsolatok és a civil szféra támogatása csak a politikai befolyást erősítik, ahonnan egyenes út vezet a katonai integráció felé. Szergej Lavrov orosz külügyminiszter 2009-ben vádolta meg először az Európai Uniót azzal, hogy a KP nem egyéb, mint a befolyási övezet kiterjesztésének eszköze.²¹ 2015-ben, a rigai csúc előtt már egyértelműen kijelentette, hogy a KP törekvései nem sérthetik Oroszország érdekeit.²²

Mivel a jelenlegi, problémákkal terhelt EU–orosz viszony a KP lehetőségeit is beszűkíti, elengedhetetlen, hogy szót

ejtsünk a kapcsolatok javításának szükségességéről. Ha el is fogadjuk a tény, hogy Moszkva nem érdekelt a térség országainak nyugati orientációjában, fontos, hogy hangsúlyozzuk: a KP semmiképp sem oroszellenes. A korrupcióellenes harc, a transzparencia érdekében tett erőfeszítések, az államigazgatási reform, a befektetési környezet javítása, valamint a közlekedési és energetikai infrastruktúra-fejlesztési projektek kizárólag a térség modernizációjára irányulnak. Politikai felelősség kérdése, hogy a folyamatban minden fél meglássa a saját számára elérhető lehetőségeket, és képes legyen kihasználni azokat.

A nyugati és a keleti integráció közötti átjárást és hídépítést azonban több körülmény is nehezíti, amelyek közös gyökere a két tömb gazdasági fejlettsége között lévő óriási szakadék. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az EU vállalatai – az alkalmazott fejlettebb technológiának köszönhetően – olcsóbb vagy jobb minőségű árukat állítanak elő, illetve szolgáltatásokat nyújtanak, mint amilyeneket az Eurázsiai Gazdasági Unió (EGU) országaiban. A külkereskedelmi korlátozások teljes lebontása azt eredményezné, hogy a nyugati áruk és szolgáltatások még a saját piacukról is kiszorítanák a kevésbé versenyképes helyi cégeket, amit egyetlen ország sem engedhet. Ennek következménye az is, hogy WTO-csatlakozás után – a korábbi védővámok helyett – Oroszország új importfékező intézkedéseket vezetett be, amelyekkel megvédhette a piacát és a termelőit. Legutóbb Moldova esetében figyelhettük meg, hogy a mély

és átfogó szabadkereskedelmi térségről szóló megállapodás (DCFTA) életbelépésével párhuzamosan a továbbra is FÁK-tag országnak az orosz exportlehetőségei szinte eltűntek, hiszen féltő volt, hogy korlátozások nélkül az EU versenyképesebb termékei e szűk résen keresztül mégis orosz piacra kerülhetnének.

Orosz integrációalternatívák

A Varsói Szerződés és a KGST felbomlása óta Moszkva sosem adta fel teljesen a nagyhatalmi ambícióit, s legalább regionális szinten a hegemonstátusza fenntartására, sőt erősítésére törekszik. E cél megvalósításának eszközei közé tartozik, hogy a befolyási övezetét – nyugati mintára – megpróbálja integrálni, egyfajta párhuzamos közös térséggé szervezni.

A Szovjetunió felbomlása után a gazdasági integráció első lépése a Független Államok Közösségének megalapítása volt, amelybe a balti országok kivételével – amelyek 1991 után azonnal a Nyugat felé fordultak – minden volt szovjet köztársaság belépett. A politikai orientációváltások miatt a FÁK az ezredforduló után túlhaladottá vált, és új együttműködésre volt szükség.²³ 2007-ben Oroszország Belarusszal és Kazahsztánnal tárgyalásokat kezdett egy szorosabb gazdasági szövetség létrehozásáról, majd a 2009-es minszki csúcstalálkozó után, 2010. július 1-jétől megkezdte működését a vámunió.²⁴ Ezt követően a három tagország vezetői 2014-ben, Aszتانában aláírták az Eurázsiai Gazdasági Unió²⁵ létrehozásáról szóló dokumentumot, így

az EGU/EáU 2015. január 1-jén megkezdhette működését.

Az EGU esetében az egyik legfontosabb cél az volt, hogy a többi tagországnál fejlettebb és abszolút értékben is jelentős mezőgazdasági és ipari teljesítménnyel bíró Ukrajna is az integráció része legyen, de ez 2013 után lehetetlenné vált.²⁶ Örményország viszont, amely 2013-ban még az EU-val készített elő szabadkereskedelmi megállapodást, 2014-ben mégis az EGU-hoz csatlakozott. Mindez azt jelenti, hogy a KP-tagországok közül kettőnek az elsődleges orientációja orosz. Bár – elsősorban belorusz kezdeményezésre – időről időre felmerül, hogy az EU és az EGU intézményesítse a kapcsolatait, Moszkva közel-külföldi politikája miatt Brüsszel az elmúlt években ezt nem tartotta időszerűnek.

Miután világossá vált, hogy a hidegháború végén csak a Varsói Szerződés keretében szerveződött együttműködés szűnt meg, a NATO azonban nem, Oroszország vezetése úgy érezte, továbbra is szükség van egy Moszkva által irányított alternatív védelmi szövetségre. A FÁK megalapítása után nem sokkal, 1992. május 15-én írták alá a Kollektív Biztonsági Szerződést (KBSZ), amely 5 évre szól, és 1997-ben még egyszer meghosszabbították. A cél az volt, hogy garantálni tudják a FÁK-országok biztonságát és területi sérthetetlenségét. 2003-ban reformra került sor, és a felek Chişinăuban létrehozták a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetét (KBSZSZ/CSTO).²⁷ A minszki székhelyű szervezet a KP-tagországok közül jelenleg Belaruszt és

Örményországot tudhatja a tagjai közt, miután Azerbajdzsán és Moldova 1999-ben kilépett, mert a jövőjüket Moszkvától függetlenül, az 1997-ben alapított Szervezet a Demokráciáért és Gazdasági Fejlődésért (GUAM/GUAM) keretében képzelték el.²⁸

A keleti partnerség célja és gazdasági háttere

Az európai szomszédságpolitika (ENP) összesen tizenhat, az EU déli és keleti oldalán fekvő országot érint. Az ENP-n belül az EU és a hat kelet-európai volt szovjet tagköztársaság kapcsolatát a keleti partnerségi politika (EaP/KP) szabályozza. A KP nemcsak politikai közeledést és jogharmonizációt, hanem jelentős pénzügyi támogatást is jelent. A támogatások és hitelek célja, hogy a hat érintett ország államigazgatási rendszerét, illetve befektetői és működési környezetét fejlesszék, s ezzel vonzóbbá tegyék azt a potenciális külföldi tőkebefektetők számára. Bár a KP-projektek finanszírozására rendelkezésre áll egy önálló alap (ENI), mellette számos egyéb forrásból kap még támogatást az említett hat ország. Ezek egyike a V4-országok által létrehozott Visegrádi Alap, amelybe Magyarország is befizet. Az eddigiek mellett ki kell emelni, hogy a KP-kiadások jelentős része egyben befektetés is a jövőbe, hiszen az infrastruktúra-fejlesztési, energetikai, államigazgatási, korrupcióellenes és képzési programok célja egy jövőbeni sikeres (gazdasági) együttműködés alapjainak

a lefektetése. Nem hallgatható el az a körülmény sem, hogy a KP által finanszírozott projektek megvalósításában az EU tagországainak a vállalatai is jelentős szerepet vállalnak, ugyanakkor komoly megrendelésekhez és profithoz is jutnak ezáltal.

A KP azonban nemcsak gazdasági, de geopolitikai projekt is, amely Oroszországban komoly aggodalmakat szül. Moszkva álláspontja szerint a KP nem egyéb, mint az USA oltalma alatt álló EU érdekszférájának a további kiterjesztése Oroszország irányába és rovására. E megközelítés különösen Ukrajna példáján érhető tetten, ahol az országba áramló közel 13 milliárd eurónyi ODA²⁹ és 10 milliárd eurós FDI az elmúlt években gyökeres orientációváltást eredményezett.

Az ENP pénzügyi fedezetét 2007 és 2013 között az Európai Szomszédsági és Partnerségi Támogatási Eszköz (ENPI), 2014 óta pedig az Európai Szomszédsági Támogatási Eszköz (ENI)³⁰ biztosítja. Az ENPI keretösszege 11,2 milliárd euró³¹ volt, amelynek 95 százalékát nemzeti és nemzetközi (*multi-country*) projektekre, 5 százalékát pedig határ menti együttműködésre lehetett felhasználni. Az ENI keretösszege 15,4 milliárd euró, amelyből bilaterális és regionális együttműködéseket, ösztöndíjakat és befektetési együttműködéseket, valamint határ menti fejlesztéseket finanszíroznak.³²

Az ENPI keretében 2010 és 2013 között 2,6 milliárd eurónyi forrás jutott KP-projektek finanszírozására.³³ A KP 2014 óta három fő területen támogat

projekteket. Ezek: az államigazgatás és jogrendszer, a vidékfejlesztés és mezőgazdaság, az oktatás és civil társadalom.³⁴

1. táblázat
Az ENI keretösszege
2013 és 2017 között (saját szerkesztés)

Ország	Összeg (millió euró)
Azerbajdzsán	77–94
Belarusz	71–89
Georgia	335–410
Moldova	335–410
Örményország	140–170
Ukrajna ³⁵	1.500 ³⁶

Az ENI-támogatások mellett a KP-ban jelentős szerepet játszik az Európai Befektetési Bank (EIB) hitelcsomagja is, amelynek keretében 2014-ig az alábbi összegeket folyósították (többnyire infrastrukturális fejlesztésekre):³⁷

2. táblázat
EIB-hitelek a KP-tagországok részére
2014-ig (saját szerkesztés)

Ország	Összeg (millió euró)
Azerbajdzsán:	25
Belarusz	-
Georgia	493
Moldova	606
Örményország	207
Ukrajna	3.087

2014-ben az EIB további 1,2 milliárd eurós forrást helyezett ki a KP-országokba, ebből 940 millió Ukrajnába került. 2014 és 2020 között az EIB további 4,8 milliárd eurós hitelkihelyezésre kapott mandátumot (külső hitelnyújtási megbízás – ELM – keretében), ami az előző időszakhoz képest 26 százalékos bővülést jelent, illetve – a saját kockázatra – további 5 milliárd euró is kihelyezhető.³⁸ A hitelezett területek közé tartozik a helyi magánszektor (különös tekintettel a kkv-szektorra), az infrastruktúra-fejlesztés (közlekedési és energetikai), valamint a környezetvédelem és a klímaváltozás elleni harc.

A keleti partnerség országaiban az EBRD is aktív hitelezési tevékenységet folytat. A 14,8 milliárd eurós hitel további 20 milliárd euró FDI-t vitt a régióba (3. táblázat).³⁹

A kihelyezett összegek több mint felét infrastrukturális és energetikai projektek finanszírozására fordították. A projektek és az együttműködés deklarált céljai közé tartozik az államszervezet reformja, az önállóság erősítése (Oroszországtól), valamint a befektetői környezet javítása annak érdekében, hogy a nyugati FDI könnyebb és vonzóbb célpontnak lássa a régió országait.⁴⁰ Összefoglalva elmondható, hogy 2013-tól napjainkig a támogatás és a tőkebefektetés együttes összege meghaladja a 45 milliárd eurót.

3. táblázat

EBRD-hitelek a KP-tagországok részére, valamint a hitelekkel együtt érkező
tőkebefektetéseknek köszönhetően megvalósult projektek összértéke
(saját szerkesztés)

Ország	Hitel (millió euró)	Megvalósult projektérték (millió euró)
Azerbajdzsán	1.600	6.600
Belarusz	1.300	1.900
Georgia	1.800	5.200
Moldova	900	1.600
Örményország	652	1.300
Ukrajna	8.600	18.700

4. táblázat⁴¹

KP-támogatások és hitelek (millió euró)

Ország	ENPI (nem csak KP)	ENI+ egyéb központi KP támogatások				Hitelek		V4 támogatások		EBRD hitelekhez kapcsolódó FDI
		2013-2017		2017-2020		EIP	EBRD	V4EaP	ODA	
		min	max	min	max					
Azerbajdzsán	11200	77	n.a.	n.a.	n.a.	25	1600	10	450	5000
Belarusz		129	158	112	136	0	1300			600
Georgia		610	746	371	453	434	1800			3400
Moldova		610	746	284	346	606	900			700
Örményország		252	308	144	176	207	652			648
Ukrajna		1500		435	530	3087	8600			10100
Összesen		11200	3178	3458	1346	1641	4359			14852

Bár pontos adat nem áll rendelkezés-re, elmondható, hogy a KP-tagországok lényegesen kevesebb forráshoz jutnak, mint az EU déli szomszédjai: az arány megközelítőleg 35:65 százalék. Ennek egyik oka, hogy az EU tagországainak külpolitikai preferenciái határozzák meg a partnerországok érdekérvényesítő képességét, Franciaország és Olaszország pedig inkább a déli szomszédságot, míg Németország, Svédország és Lengyelország a keleti partnerséget támogatja.

Belarusz és Örményország

Örményország és Belarusz közös vizsgálatát az indokolja, hogy mindkét ország esetében erősebb az orosz befolyás, mint a nyugati orientációs törekvések. A Szovjetunió felbomlása után mindkettő a FÁK tagja lett, napjainkban pedig részei az Eurázsiai Gazdasági Uniónak.

Az Európai Gazdasági Közösséggel való kapcsolataik kezdete 1994-re datálható. Belarusz viszonya az EU-val egészen a legutóbbi időkig hűvös maradt, mivel az ellenzék elnyomása és egyéb emberjogi problémák miatt Brüsszel folyamatosan heves bírálatokkal illette a Lukasenka-rezsimet. A távolságtartást mi sem jellemzi jobban, mint hogy Belarusz csak 2015-ben csatlakozott a KP-hez. 1995-ben tervben volt ugyan az együttműködési és partnerségi megállapodás (PCA) aláírása, de azt az EU sosem ratifikálta, így a két fél kereskedelmi kapcsolatait a közelmúltig az EGK és a Szovjetunió közötti általános preferenciarendszer szabályozta. Az EU 2006 decemberében kilátásba helyezte, hogy kivonja Belaruszt a GSP hatálya alól, majd 2007-ben meg is tette, mivel az ország vezetése nem biztosította a munkavállalók gyülekezési szabadságát.⁴² A kapcsolatok normalizálása 2008 és 2010 között történt meg, s annak részeként 2009-ben az Európai Bizottság irodát nyitott Minszkben.⁴³ Belarusz – az ország politikáját meghatározó orientációból kifolyólag – küldetésének tekinti, hogy hidakat építsen az EU és az EGU között, amelynek keretében 2011-ben kezdeményezte a keleti partnerségi üzleti fórum megalapítását. Az EU-hoz való közeledés során Minszk nem feledkezhet meg arról, hogy gazdasága jelentős részben az orosz piac kiszolgálására épül, a nélkül életképtelen lenne.

Örményország számára – a török szomszédság miatt – kiemelt fontossággal bír Oroszország szövetsége, ezért az ország

a KBSZSZ-ben és az EGU-ban is tagsággal rendelkezik. Az alig 30.000 km² alapterületű és 3 millió lakosú állam ráadásul Azerbajdzsánnal is háborúban áll, amelyben szintén szüksége van Moszkva támogatására. A külkereskedelmében azonban Oroszországnak mindössze 15 százalékos a részesedése – mellette az Egyesült Államok és Belgium számít még jelentős partnerének. Az EU-ba jelenleg az örmény export 39,4 százaléka kerül, az importjából pedig 26,5 százalékkal részesedik,⁴⁴ ami a nyugati közeledésnek is ad bizonyos alapot.

Örményország 2004 óta része az ENP-nek, 2009 óta pedig a KP-nek. Bár 2013-ban tervben volt a DCFTA aláírása, arra végül nem került sor, miután az ország 2015-ben csatlakozott az EGU-hoz. A jelenlegi tárgyalások az együttműködések azon részeire fókuszálnak, ahol azok összeegyeztethetők az EGU-tagságból fakadó kötelezettségekkel. A kapcsolatokat tavalyig az 1999-es PCA szabályozta, de 2017. november 24-én aláírták az átfogó és megerősített partnerségi megállapodást.⁴⁵ Az EU 2007 és 2013 között összesen 281,5 millió euróval támogatta az ENPI-ből Örményország nyugati integrációját, 2013 és 2017 között pedig az ENI terhére további 140-170 millió euró támogatásra (+25 millió eurónyi ösztöndíjra) volt lehetőség.

A DCFTA aláírásának meghíúsulását és az EGU-csatlakozást sokan a KP egyik kudarcaként értékelik. A sikertelenség oka lehet, hogy az EU alábecsülte a térségbeli orosz gazdasági és katonai befolyást, valamint nem tudott Jereván

segítségére lenni a hegyi-karabahi konfliktus és a feszült török–örmény viszony Örményország számára elfogadható előremozdításában. Ezzel szemben Moszkva hajlandó rá, hogy Jereván számára támogatást nyújtson.⁴⁶

Georgia és Ukrajna

A 2016. őszi moldovai választások óta már csak Georgia és Ukrajna számít a KP éltanulójának. 2017-ben mindkettőjük esetében sor kerülhetett a vízumkorlátozások feloldására, illetve érvényben van rájuk vonatkozóan a DCFTA. Az orientációjuk egyértelműen nyugati, s Moszkva befolyását csökkenteni igyekeznek, első sorban a – szintén közös pontnak számító – orosz katonai beavatkozások miatt. Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy az orosz érdekszférától való függetlenedés sokak szerint inkább ideológiai alapon, semmint pragmatikus megfontoláson nyugszik. Moszkva számára Ukrajna és Georgia nyugati orientációja nemcsak a kieső termelési potenciál és piac miatt hátrányos, de jelentősen gyengíti a fekete-tengeri pozícióját is.

A 2017-es év nagy eseménye – és a lakosság körében jól kommunikálható, érezhető változást hozó eredménye, amire szükség is van, hiszen az emberek végre eredményeket szeretnének látni – mindkét országban a vízumliberalizációs folyamat volt, amelynek köszönhetően Georgia állampolgárai tavaly tavasztól, Ukrajnáé pedig nyártól – bizonyos feltételek teljesülése esetén – vízummentesen utazhatnak az EU területére. Fontos

megjegyezni ugyanakkor, hogy a vízumliberalizáció nem köthető a szabad munkaerő-áramlás elvéhez, amely az EU-tagság egyik legfontosabb jogosultsága, hanem csak a kapcsolatok építését és az idegenforgalmat kívánja támogatni.

Ukrajna a függetlenné válása után több mint egy évtizeden át képtelen volt arra, hogy az EU külpolitikai fókuszába kerüljön, mivel egyetlen közös határa sem volt vele, és Oroszország befolyása is túlságosan meghatározónak tűnt. A fordulópontra 2004-ben érkezett el, amikor a narancsos forradalom után úgy tűnt, hogy egy Lengyelországhoz hasonló átfogó belső reformfolyamat után akár a szövetség tagja is lehet.⁴⁷ A közeledés jegyében 2009-ben a PCA-t a társulási megállapodás váltotta fel.

Ugyanakkor Ukrajna Oroszország számára is kiemelt jelentőséggel bír: az ország délkeleti részén található a Donyec-medence (Donbasz), amely a 19. század óta a régió egyik legfejlettebb iparvidéke, tengeri kijáráttal. Emellett nem hanyagolható el Ukrajna mezőgazdasági potenciálja és az ott élő – bizonyos területeken, például a Krímben többségben lévő – orosz etnikai kisebbség sem. A gazdasági fejlettségéből és iparszerkezetéből fakadóan Ukrajna jól illeszkedne az orosz gazdasági érdekszférába, ezért is volt az EGU egyik legfontosabb célja az ukrán integráció (ami 2013-ban megírsult).

A Szovjetunió romjain létrejött gazdasági együttműködési rendszerből történő kiszakadás azonban sokba került Ukrajnának, és a makrogazdasági helyzete

2015-re kritikussá vált. 2014 és 2015 között az ukrán–orosz kereskedelmi forgalom 80 százalékot esett, 2016. január 1-jétől pedig Moszkva felfüggesztette a FÁK-tagság keretében Ukrajna részére biztosított vámkedvezményeket.⁴⁸ Az utóbbi években azonban az EU segítségével sikerült elejét venni a visszaesésnek és növekedési pályára állítani a gazdaságot, stabilizálni a nemzeti fizetőeszközt, megoldani az ország gázellátását, illetve új exportpiacokat találni. Jelenleg napirenden van a kelet-európai újjáépítés kereteinek a kidolgozása.

2016. január 1-jén hatályba lépett a DCFTA is, amelynek keretében Ukrajna immáron hozzáfér az EU piacaihoz, de komoly kihívás számára, hogy a termékei az európai közös piacon alig versenyképesek. A DCFTA-val az EU sem lehet elégedett, hiszen Ukrajnában még közigazgatási reformra, a korrupció visszaszorítására és a befektetői környezet javítására van szükség annak érdekében, hogy az EU vállalatai fokozhassák a jelenlétüket az országban. Az EU–ukrán gazdasági együttműködés is meglehetősen aszimmetrikus: az uniós export mindössze 1 százaléka kerül Ukrajnába, míg fordítva ez az arány 30 százalék körül van. Mivel a gazdaság fejlődési foka eltérő, az EU ezzel a lépésével is az ukrán gazdaságot támogatja, s így gyorsabban bontja majd le a korlátokat Ukrajna előtt, mint fordítva, amelynek a teljes átalakulásra 15 év áll rendelkezésére.⁴⁹

Georgia nyugati integrációja tekinthető a legelőrehaladotabbnak. A Szovjetunió felbomlása után Grúzia még csatlakozott

a Független Államok Közösségéhez, valamint 1994-ben a KBSZSZ-hez is, de hamarosan távolodni kezdett Moszkvától. 1997-ben tárgyalásokat kezdett ezzel kapcsolatban, majd 1999-ben a GUAM alapító tagja lett. 2003-ban a rózsás forradalom a nemzeti érzelmű Miheil Szaakasvilit juttatta az elnöki székbe, a korábbi szovjet káder, Eduard Sevardnadze pedig komolyabb ellenállás nélkül távozott a hatalomból és az országból is. A dél-oszétiai és abháziai területen 2004-től már láthatóak voltak az etnikai konfliktus első jelei, melyeket 2006-ban grúz állampolgárok oroszországi kiutasítása, valamint a grúz borok kitiltása követett. 2008 nyarán Dél-Oszétia és Abházia függetlenné vált Georgiától, amire kizárólag orosz támogatással lehettek képesek. A georgiai–orosz viszony azóta is fagyos, a két ország között diplomáciai kapcsolat sincs, sőt 2008-ban Tbiliszi ügy döntött, hogy 2009-től kilép a FÁK-ból.

A politikai kapcsolatok romlása a gazdasági együttműködést is meggyengítette, amely korábban főleg az energiaszektorban volt erős. Ma Georgia már nem északi, hanem délkeleti szomszédjától, Azerbajdzsántól vásárol földgázt. Az ország külkereskedelmi forgalma 2003 és 2013 között meghatszorozódott,⁵⁰ amelyen belül az EU részesedése az importból 30, az exportból pedig 20 százalékra tehető. A DCFTA életbelépésével Georgia további 12 százalékos export- és 7,5 százalékos importnövekedéssel számolhatott.⁵¹

Az Oroszországtól való távolodással egyidejűleg Tbiliszi új szövetségeseket keresett. Katonai szempontból igyekezett

a NATO-hoz közeledni, amellyel először 1994-ben került kapcsolatba egy békepartnerségi program keretében. 2003-ban a rózsás forradalom hevében az ország a csatlakozási szándékait is jelezte, de a 2008-as bukaresti csúcson végül nem kapott meghívást a szövetségbe.⁵² Bár Georgia folyamatosan lobbizik azért, hogy legalább a csatlakozás előszobájába, a MAP programba bekerüljön,⁵³ jelenleg az ország NATO-ba történő felvétele csak a hosszú távú stratégiai célok között jelenik meg, de a következő egy-két évtizedben nincs realitása.

Dacára annak, hogy jelenleg az EU-csatlakozása sincs napirenden, az uniós kapcsolatokban megfigyelhető közeledés jóval lineárisabb keretek között folyik. Az ENP keretein belül az EU és Georgia közötti cselekvési tervet (*action plan*) 2006-ban fogadták el. A 2012-ben megkezdett tárgyalások 2013-as lezárása után 2014 júniusában írták alá a társulási megállapodást (TM), amely 2016-ban lépett hatályba. A TM és a DCFTA után a következő jelentős lépés a vízumliberalizáció volt. Az ország lakosságának mintegy 77 százaléka az EU-csatlakozást is támogatja, ám arra legkorábban egy évtized múlva kerülhet sor. Jelenleg folyamatosan visszatérő feladat, hogy a kapcsolatokban sikerüljön konkrét, látható eredményeket felmutatni, s ezzel is megőrizni a KP hitelességét.

Azerbajdzsán és Moldova

A KP tagországai közül kettő esetében az orosz, másik kettőében pedig a nyugati orientáció bizonyult meghatározónak. Azerbajdzsán és Moldova kapcsán azonban – az alábbiakban kifejtendő, nagyon különböző okokból – jelenleg nem dönthető el, hogy mely pólus rendelkezik nagyobb befolyással.

Annak ellenére, hogy Azerbajdzsán a Kaszpi-tenger partján, gazdag olajmezők közvetlen közelében fekszik, a Szovjetunió fennállása alatt nem tartozott a szövetség fejlett vagy gazdag tagjainak sorába (bár Grúziánál és Örményországnál akkor is iparosodottabb volt). Az 1991-ben függetlenné vált országot a kilencvenes években kaotikus állapotok jellemezték: 1994-ben Örményország elfoglalta a hegyi-karabahi területeket, Ilham Alijev elnök ellen pedig még ugyanabban az évben, majd 1995-ben is puccsot kíséreltek meg, de ő mindkét esetben képes volt megőrizni a hatalmát. Az ország külpolitikai orientációja eleinte Moszkva felé irányult, s 1993-ban a FÁK-ba, majd 1994-ben a KBSZSZ-be is belépett, 1999-ben azonban távozott onnan, s azóta a GUAM tagja.

Azerbajdzsán külpolitikájának megértéséhez szót kell ejtenünk az országnak a világ gazdaságban elfoglalt pozíciójáról. 2014-ben a GDP-je 75,2 milliárd dollár, külkereskedelmének volumene 25,7 milliárd dollár, míg az import mindössze 13,9 milliárd dollár volt, ami 11,8 milliárd dollár többletet jelentett. Az exporton belül a kivitt nyersolaj értéke elérte

a 22,4 milliárd dollárt, ami 87 százalékos arányt, vagyis rendkívüli iparági kiszolgáltatottságot jelent.⁵⁴ Az ország az olaj mellett jelentős földgázkészlettel is rendelkezik, ám azt csak korlátozott mennyiségben képes kitermelni és piacra juttatni. Miután a csecsen háború miatt Azerbajdzsán elvesztette az orosz vezetékrendszerhez való hozzáférését, az olaj exportja 2006-ban, a földgázé pedig 2007-ben indulhatott újra Európa felé,⁵⁵ amelynek köszönhetően 2006. első negyedévében az ország GDP-je 40,4 százalékkal bővült.⁵⁶

Azerbajdzsán legfontosabb kereskedelmi partnere jelenleg 39,44 százalékos részesedéssel az EU, míg a FÁK-országokkal folytatott kereskedelem aránya 15,87 százalék. (A legfontosabb kereskedelmi partnere Olaszország, Oroszország, Törökország, Németország és Franciaország.) Az energiahordozók kitermelése nagyban meghatározza az ország külpolitikai mozgásterét. Ez nemcsak a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozik, de a politikaiakra is, hiszen Bakunak két fő versenytárrsal, Moszkvával és Teheránnal is meg kell találnia a közös hangot, még az olyan kérdésekben is, mint a Kaszpi-tenger alatti gázvezeték-építés. Emiatt az azeri külpolitika meglehetősen kiegyensúlyozott, vagyis igyekszik minél kevésbé elköteleződni. Ráadásul a térségben regionális vezetői aspirációkkal is rendelkezik. A szép reményeket egyedül az energiahordozók világpiaci áringadozása foszlathatja szerte. Az 1995 óta először 2016-ban történt gazdasági visszaesés⁵⁷ (az exportbevételek apadása)

következtében érezhető volt az EU- és a KP-források iránt tanúsított érdeklődés élénkülése.

Az EU Azerbajdzsánhoz fűződő viszonya meglehetősen ellentmondásos, ugyanis az energiaszektorban kiépíteni kívánt stratégiai partnerség ellenére Bakut az emberi jogok és a civil szervezetek helyzete miatt számos kritika éri Brüsszelszélből. 2013-ban és 2014-ben az EU és Azerbajdzsán több fontos megállapodást is aláírt a beutazási könnyítésekről, a visszafogadási eljárásról, valamint a mobilitási partnerségről. Ugyanakkor az ország még nem tagja a WTO-nak, és várta magára a társulási megállapodás, illetve az annak részét képező DCFTA is. Az akkori helyzetet jellemzi, hogy 2013-ban Azerbajdzsánnak még volt akkora mozgástere, hogy a TM helyett inkább egy lazább együttműködést, a stratégiai modernizációs partnerségi megállapodást preferáljon.

Baku számára az EU vonzerejét csökkenti a katonai potenciál teljes hiánya; az Európai Unió tökébsége és gazdasági fejlettsége viszont pozitívan esik a latba. A csökkenő exportbevételek miatt nehezebbé váló gazdasági helyzet azonban felgyorsíthatja az ország WTO-csatlakozását, valamint a DCFTA-tárgyalások is lendületet kaphatnak. A KP-tagállamok esetében alkalmazott, személyre szabott megközelítéssel, valamint a „*more for more*” elv következetes alkalmazásával pedig az EU minden bizonnyal komoly hangsúlyt helyez majd az általa képviselt demokratikus és emberjogi értékek védelmére.⁵⁸

Míg Azerbajdzsán a KP-tagországok leggazdagabbika, addig Moldova gazdasági helyzete a legrosszabbak közé tartozik egész Európában, s pontosan az ebben rejlő kiszolgáltatottság teszi kérdésessé az ország integrációját. Volt szovjet tagállamként a kilencvenes években Moldova először Oroszország felé orientálódott, így 1994-ben csatlakozott a FÁK-hoz, mivel a mezőgazdasági termékei számára a volt szovjet területek továbbra is megfelelő piacot jelentettek. Az ország azonban nem lett KBSZS-tag, hanem 1999-ben a GUAM-hoz csatlakozott. Mivel a moldáv nép igen közel áll a románhoz, Bukarest az ország nyugati integrációjának elkötelezett külső támogatója lett. 2007-ben Moldova lakosságának 72 százaléka támogatta az ország EU-csatlakozását, így Vlad Filat kormánya idejére (2009–2012) tehető az EU–moldovai kapcsolatok aranykora, hiszen akkor sikerült letárgyalni a társulási megállapodás és annak részeként a DCFTA aláírását is.⁵⁹ A két szerződést végül 2013-ban írták alá, és sor került a vízumliberalizációra is. Ebben az időszakban Moldova egyértelműen a KP mintaállama volt.

Mivel az ország lakosságának többsége nemcsak a moldáv/román, hanem az orosz nyelvet is jól beszéli, rendkívül kiszolgáltatott a 2009 óta egyre erősebb EU-ellenes orosz nyelvű propagandának.⁶⁰ Ennek tudható be, hogy a nyugati integráció magas támogatottsága lassanként erodálódni kezdett. A problémát tetézte a szükséges reformok akadozó végrehajtása, a burjánzó korrupció, valamint a nemzeti valutatartalék eltűnése.⁶¹

A DCFTA következtében megszűnt kereskedelmi korlátozások a gazdaságot is megviselték, hiszen a beözönlött nyugati árukkal a helyi termelők nem tudtak versenyre kelni. Ráadásul 2011-től az orosz exportlehetőségek is beszűkültek,⁶² mivel Oroszország igyekszik megvédeni a piacát az EU-ból származó áruktól, amelyek a DCFTA következtében Moldován keresztül esetleg bekerülhettek volna. E félelem nem alaptalan, hiszen például 2014-ben Moldova exportjának 18,1 százaléka került orosz piacra, amelyen belül a reexport aránya 58 százalék volt.⁶³

A 2016-os választások után hatalomra került oroszpartí államfő, Igor Dodon feltett szándéka, hogy a rendkívül nyitott gazdaságú Moldova számára megfelelő megoldást találjon. A jelenlegi cél a kapcsolatok olyatén rendezése Oroszországgal és az EGU-val, hogy közben a DCFTA-t se kelljen felmondania. Ennek eszköze nem a kettős tagság, hanem egy, az Oroszországgal és az EGU-val megkötendő szabadkereskedelmi megállapodás lehet (bár Dodon már 2017-ben jelezte, hogy szívesen be is vinné az országot az EGU-ba).⁶⁴ Az államfő háromoldalú tárgyalásokat is kezdeményezett Chişinău, Brüsszel és Moszkva között, de ennek megvalósulási esélyét a jelen írás keretein belül nem kívánuk értékelni.

Moldova számára állandó politikai kihívást jelent a transznisztriai helyzet kezelése, ahol jelenleg orosz békefenntartók állomásoznak.⁶⁵ A terület önmagában gazdaságilag nem életképes, és – néhány kommunikációs üzenetet leszámítva – nem is rendelkezik önálló államisági

ambíciókkal. Ugyanakkor kiválóan alkalmas a régiós orosz érdekek megjelenítésére, legyen szó akár Moldováról, akár Ukrajnáról. Jellemző ugyanakkor, hogy Transznisztria önálló államisága a moldovai és a román politikában is téma, mivel a moldovai–román unionizmus támogatói közül sokan úgy vélik, hogy azal könnyebbé válhatna Moldova és Románia egyesülése. A motivációk között fontos megemlíteni, hogy míg a román támogatókat főként a nemzeti érzelmek fűtik, addig a moldovai polgárokat a gazdasági fellendülés, az EU-tagság és a NATO-csatlakozás lehetősége motiválja (hiszen a közös nyelv ellenére létezik az önálló moldovai nemzettudat).⁶⁶

Gazdasági integráció

Módszertani szempontból indokolt, hogy a vizsgált hat ország külkereskedelmi forgalmát, gazdasági fejlettségét és versenyképességét egy helyen vizsgáljuk.

Az 5. táblázat a partnerországok EU-val és Oroszországgal folytatott külkereskedelmét mutatja be.

A 5. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a KP-országok közül azokban erősebb az orosz befolyás a nyugati orientációnál, ahol a kereskedelem is inkább abban a relációban nagyobb. Ráadásul Belarusz és Örményország esetében is jelentős exporttöbbletet látunk, ami azt jelenti, hogy az Oroszországba irányuló kivitelük komoly (kívülről érkező) jövedelmet biztosít számukra. Bár a mérleg 2016-ban minden vizsgált ország esetében többlettel zárult Oroszország felé (sőt, Georgia többlet exportált északi szomszédjához, mint az EU-ba), közülük ott, ahol az EU-val folytatott külkereskedelem összege meghaladta az oroszországit, semlegességnek vagy nyugati orientációnak lehettünk tanúi. Ezzel a ténnyel igazoltnak tekintjük a gazdasági integráció elsőbbségét, s azt a hipotézist is, amely szerint a keleti politikai orientáció elsődleges mozgatórugóját az adott

5. táblázat⁶⁷

A KP-tagországok külkereskedelmi volumenének összehasonlítása, 2016
(millió dollár) (saját szerkesztés)

Ország	EU összes	RUS összes	Export EU-ba	Import EU-ból	Export RUS-ba	Import RUS-ból
Azerbajdzsán	10.913	1.954	8.751	2.162	1.508	446
Belarusz	9.119	23.456	3.390	5.729	14.050	9.406
Georgia	2.888	1.097	624	2.264	840	257
Moldova	3.881	1.161	1.515	2.366	912	249
Örményország	1.099	1.335	404	695	957	378
Ukrajna	44.195	10.231	15.133	19.062	6.280	3.951

Megjegyzés: Az Európai Külügyi Szolgálat (EKSZ) által euróban megadott adatok 1 euró=1,15 dolláros árfolyamon történt átváltás alapján szerepelnek a táblázatban.

relációban kínálkozó exportlehetőségek jelentik.

Bár Azerbajdzsán, Georgia, Moldova és Ukrajna külkereskedelmének a forgalma az EU felé nagyobb volt, mint Oroszország irányába, a szénhidrogén-exportőr Azerbajdzsán kivételével mindegyik kevesebbet tudott exportálni, mint amennyit importált. Ennek legfőbb oka, hogy a túltelített nyugat-európai piacon a KP-tagországok exportcikkei – a nyersanyagok és az olcsó mezőgazdasági termékek kivételével – alig-alig versenyképesek. Ha elfogadjuk a tényt, hogy Oroszország az exportlehetőségek biztosításával képes a politikai orientáció befolyásolására, akkor a KP-vel szemben jogos elvárás, hogy e területen minél több lehetőséget biztosítson a tagországok számára.

Habár arra számítottunk, hogy összefüggést lehet találni az államok társadalmi vagy gazdasági fejlettsége és az integráció iránya között, a hat KP-tagország vizsgálata során ez nem igazolódott.

6. táblázat⁶⁸

A KP-tagországok teljes és egy főre jutó GDP-je (saját szerkesztés)

Ország	GDP (millió USD)	GDP/fő (USD)
Azerbajdzsán	53.047	5.496
Belarusz	54.608	5.740
Georgia	13.965	3.796
Moldova	6.568	1.848
Örményország	10.529	3.489
Ukrajna	90.615	2.115

A 6. táblázat alapján is látható, hogy sem a gazdaság teljesítménye, sem a lakosság életszínvonala – amelyre az egy főre jutó GDP-ből következtetünk – nem befolyásolja az országok politikai irányát. (Összefüggést tehát kizárólag az 5. táblázatban, a keleti irányú külkereskedelem és a politikai orientáció között sikerült kimutatni.) Bár a legnagyobb gazdasági teljesítménnyel és belső piaccal bíró Ukrajna a Nyugat felé orientálódik, a második helyen álló Belarusz egyértelműen Moszkvát választja. Azerbajdzsán, amelyik szintén erős gazdaságként jellemezhető, igyekszik megőrizni a függetlenségét. A legszegényebb országok között sincs hasonlóság: Moldova ingadozik, Örményország az EGU-t választja, Ukrajna viszont a Nyugatot. Politikai elemzők ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy azokban az országokban, ahol az egy főre jutó GDP alacsony, és a lakosság nélkülözések közepette él, az elkeseredettség miatt termékenyebb táptalajra hull a propaganda, s ezért az EU-nak törekednie kell arra, hogy a KP keretében látható eredményeket tudjon felmutatni.

7. táblázat⁶⁹

A KP-tagországok pozíciója a Világ gazdasági Fórum globális versenyképességi indexében (GCI) (saját szerkesztés)

Ország	Versenyképességi index	Az intézményrendszer versenyképessége
Azerbajdzsán	40	64
Belarusz	55–61 (becslés) ⁷⁰	-
Georgia	66	40
Moldova	84	123
Örményország	82	76
Ukrajna	79	130

Az orientációra a gazdaság versenyképessége sincs közvetlen hatással, bár meg kell jegyezni, hogy a nyugati integráció gazdasági aspektusai a KP-tagországok többségében nehézséget okoznak. Minden vizsgált országban – Azerbajdzsán kivételével – a DCFTA megkötése után is nehézkes volt az EU piacaira történő kijutás, döntően versenyképességi okok miatt. Az Unió vállalatai viszont könnyedén bejutottak a KP-országok piacára, nem kis nehézséget okozva ezzel az addig ott értékesítő helyi cégeknek. A helyzet megítélésünk szerint kizárólag a közös projektek oldhatják fel, amelyekben az EU-ból érkező tőke és tudás szövetségre léphet a KP-országok termelési kapacitásaival és piacával. Mivel az EU centrumállamai Oroszországhoz képest tőke és tudás tekintetében megkérdőjelezhetetlen fölényben vannak, a két szövetség között ezt és az ebben rejlő lehetőségek kiaknázását tekinthetjük a legfontosabb különbségnek.

Következtetések

A tanulmány során megvizsgáltuk a nyugati és a keleti integráció történetét és főbb célkitűzéseit. Az európai integráció a modern, demokratikus értékek képviselője, amely tiszteletben tartja az emberi jogokat, a jogbiztonságot, harcol a korrupció ellen, a partnereitől pedig elvárja, hogy ezeket az értékeket tiszteletben tartásák. A konfliktusokkal terhelt régiókban ugyanakkor az EU vonzerejét csökkenti, hogy nem rendelkezik önálló államisággal, és nem katonai tényező, így képtelen arra, hogy a szövetségeseinek ilyen típusú támogatást nyújtson. Az EU – bár zászlajára tűzött számos egyéb értéket is, amelyekért kiáll – elsősorban gazdasági integráció, amely mindenekelőtt a tagországai érdekeit képviseli. Mindez azt jelenti, hogy kiemelt figyelmet fordít a partnerországaival közös üzleti lehetőségek kiaknázására, amelyek sorába

a KP-tagországokban megvalósítandó fejlesztési projektek is beletartoznak. A fejlesztések fő területeit a közlekedési és energetikai infrastruktúra-fejlesztés és a tőkebefektetések jelentik, amelyek célpontjai a privatizálni kívánt állami vállalatok vagy egyéb, zöldmezős beruházások.

A keleti integráció, amely történelmileg sokkal régebbi gyökerekkel rendelkezik, és az elmúlt évszázadokban igen sok megjelenési formáját láthattuk már (Orosz Birodalom, Szovjetunió, FÁK), napjainkra sokat változott annak érdekében, hogy a modern, nyugati szövetség vonzó alternatívája lehessen. A gazdasági mérete és politikai súlya miatt Moszkva azonban továbbra is domináns hatalma az EGU-nak. Az Eurázsiai Gazdasági Uniónak az EU-n kívül Kelet-Európában és Közép-Ázsiában is akad kihívója (Kína), ezért a szervezet számára fontos, hogy leendő tagjai felé vonzó képet mutasson.

Továbbra is nyitott kérdés, hogy létezik-e olyan scenárió, amelyben a két gazdasági integráció együtt tud élni a kelet-európai geogazdasági térben. Alapvető magyar érdek, hogy megvalósuljon e scenárió, és a keleti és nyugati integráció lehetősége ne váljon nulla összegű játékká a térség országai számára.

Jegyzetek

- 1 A leírtak kizárólag a szerző magánvéleményét tükrözik, azok semmilyen kapcsolatban nem állnak a magyar kormány hivatalos álláspontjával.
- 2 Font Márta, Krausz Tamás, Niederhauser Emil és Szvák Gyula: *Oroszország története*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2001. 348. o.
- 3 Grüber Károly – Vaszari Tamás: „Szlavofilek és Nyugatosok, avagy az orosz modernizációs párbeszéd történelmi előképei”. *Pro Minoritate*, No. 2. (2017).
- 4 Font, Krausz, Niederhauser és Szvák: i. m. 613–615. o.
- 5 Uo. 616. o.
- 6 „Remembering a Futile Referendum”. *Sputniknews.com*, <https://sputniknews.com/analysis/20110324163178963/>, 2011. március 24.
- 7 Font, Krausz, Niederhauser és Szvák: i. m. 617. o.
- 8 Uo. 618. o.
- 9 Uo. 619. o.
- 10 Uo. 628. o.
- 11 „Trade Regimes Applicable to Developing Countries”. *European Parliament Fact Sheets*, http://www.europarl.europa.eu/facts_2004/6_4_2_en.htm, 2003. június 30.
- 12 „Poland, Sweden Defend ‘Eastern Initiative’”. *Euractiv.com*, <http://www.euractiv.com/section/med-south/news/poland-sweden-defend-eastern-initiative/>, 2008. május 26.
- 13 Ahto Lobjakas: EU: Poland, Sweden Breathe New Life into Eastern Neighbourhood”. *RadioFreeEurope/RadioLiberty*, <http://www.rferl.org/a/1144495.html>, 2008. május 26.
- 14 Sieglinde Gstöhl – Enwan Lannon: *The European Union’s Broader Neighbourhood – Challenges and Opportunities for Cooperation Beyond the European Neighbourhood Policy*. New York, NY: Routledge, 2015. 124. o.
- 15 MTI: „Máltán ért véget a jaltai világrend”. *Múlt-kor.hu*, http://mult-kor.hu/20091202_maltan_ert_veget_a_jaltai_vilagrend/, 2009. december 2.

- 16 „Dec 1989 Coverage of Bush Gorbachev Malta Summit”. *NBC News*, https://www.youtube.com/watch?v=Hg_exxo0cKQ. A letöltés ideje: 2017. április 19.
- 17 Joshua R. Itzkowitz Shifrinson: „Deal or No Deal? The End of the Cold War and the U.S. Offer to Limit NATO Expansion”. *International Security*, Vol. 40. No.4. (2016). 7–44. o. Elektronikusan elérhető: http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKFwiam7OyMLDTAhXL7hoKHfAMAtUQFggnMAE&url=http%3A%2F%2Fwww.mitpressjournals.org%2Fdoi%2Fpdf%2F10.1162%2FISEC_a_00236&usq=AFOjCNFkaAteVrPbYoICtoIVM4PwepG5ng. A letöltés ideje: 2017. április 19.
- 18 Joan DeBardeleben: *The End of the Cold War: EU Enlargement and the EU–Russian Relationship*. London: London School of Economics, 2013. 45. o.
- 19 Carl Bildt: „Russia, the European Union and the Eastern Partnership”. *European Council on Foreign Relations*, http://www.ecfr.eu/page/-/Riga_papers_Carl_Bildt.pdf. A letöltés ideje: 2017. február 24. 1. o.
- 20 „Lavrov About Eastern Partnership: Russia Will Not Seat „Without Doing a Troke”. *News.am*, <https://news.am/eng/news/324798.html>, 2016. április 29.
- 21 Valentina Pop: „EU Expanding Its ‘Sphere of Influence’, Russia Says”. *Euobserver.com*, <https://euobserver.com/foreign/27827>, 2009. március 21.
- 22 TASS News Agency: „Russia–Ukraine Trade Turnover down 80% in 2015 – Official”. *Tass.com*, <http://tass.com/economy/847889>, 2015. december 30.
- 23 A posztsovjjet térségben több közös kezdeményezés is született a gazdasági összefogásra vonatkozóan, amelyek közül a vámunió mellett meg kell említeni az Eurázsiai Gazdasági Közösséget (EGK) és a 2003-ban, Jaltán alapított Eurázsiai Gazdasági Térséget (EGT), amelynek az Államközi Tanács formájában már saját intézményrendszere is volt. Vigóczki Máté: „Eurázsiai Gazdasági Unió: Szovjetunió 2.0 vagy Európai Unió 2.0?”. *KKI-elemzések*, No. 20. (2016). http://kki.hu/assets/upload/20_KKI-elemzes_EGU_Vigoczki_20160705_673015.pdf.
- 24 „Létrejött az orosz-kazah-belarusz Vámunió”. *Kitekintő.hu*, http://kitekinto.hu/europa/2010/07/06/letrejott_az_orosz-kazah-belarusz_vamunio. A letöltés ideje: 2017. február 28.
- 25 A névválasztással kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a kezdeti elképzelések szerint az „Eurázsiai Unió” két szava közé belorusz és kazah nyomásra került be a „Gazdasági” jelző, hogy ezzel is nyomatékosítsák: az integráció inkább gazdasági, mint politikai jellegű. Vigóczki: i. m. 6. o.
- 26 Uo. 4. o.
- 27 Szerdahelyi Csaba: „Az ismeretlen szövetség”. *Kitekintő.hu*, http://kitekinto.hu/europa/2008/09/25/az_ismeretlen_szovetseg, 2008. szeptember 25.
- 28 „Organization for Democracy and Economic Development – GUAM”. *GlobalSecurity.org*, <http://www.globalsecurity.org/military/world/int/guam.htm>. A letöltés ideje: 2017. március 10.
- 29 A segélyek és támogatások az OECD által felállított kategóriák szerint két csoportba sorolhatók: a cégek által befektetett külföldi működő tőke (FDI), illetve a hivatalos és állami szervek által nyújtott hivatalos fejlesztési segély (ODA) kategóriájába.
- 30 „Eastern Partnership”. *European Commission*, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/eastern-partnership_en. A letöltés ideje: 2017. március 11
- 31 „European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007–2013”. *European Commission*, https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/overview_of_enpi_results_2007-2013_en_0.pdf. A letöltés ideje: 2018. november 28. 6. o.
- 32 „Financing the ENP”. *European External Action Service*, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/8410/financing-enp_en. A letöltés ideje: 2017. március 11.

- 33 „European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007–2013”.
- 34 Serena Vitale – Anita Ryczan: *Support for the Eastern Partnership: Stories, Facts and Figures from the European Neighbourhood Instrument 2014*. Luxemburg: European Union, 2015.
- 35 2014 és 2020 között különböző forrásokból az EU összesen 11 milliárd euróval támogatja Ukrajna demokratikus átalakulását.
- 36 Vitale–Ryczan: i. m. 22. o.
- 37 „Financing the Eastern Partnership”. *European Investment Bank*, <http://www.eib.org/infocentre/publications/all/eib-financing-eastern-partnership.htm>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 38 „EU Financial Assistance Available to Local and Regional Authorities in Eastern Partnership Countries”. *European Committee of the Regions*, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEWiarrvRnqbSAhWCtxQKH3_AdwQFggYMAA&url=http%3A%2F%2Fcor.europa.eu%2Fen%2Factivities%2Fcorleap%2FDocuments%2FEU%2520Financial%2520assistance%2520in%2520Eastern%2520Partnership%2520countries%2520.pdf&usg=AFQjCNHvV_R7bfURGxPN8Gf7Y3EWhhDARw. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 39 „The EBRD and the Eastern Partnership”. *EBRD*, <http://www.ebrd.com/news/2013/the-ebrd-and-the-eastern-partnership.html>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 40 EBRD Press Office: EBRD Strongly Committed to Eastern Partnership Countries”. *EBRD*, <http://www.ebrd.com/news/2015/ebrd-strongly-committed-to-eastern-partnership-countries.html>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 41 Forrás: saját szerkesztés az OECD és az Európai Bizottság adatai alapján.
- 42 „EU Will Withdraw GSP Trade Preferences from Belarus Overworker’s Right Violations”. *European Commission*, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-07-844_en.htm, 2007. június 18.
- 43 „European Union”. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Belarus*, <http://mfa.gov.by/en/organizations/membership/list/flid2b5ac3e69e36f.html>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 44 „Armenia”. *European Commission*, <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/armenia/>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 45 „EU–Armenia Relations”. *European External Action Service*, <https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/en/4080/EU-Armenia%20relations>, 2017. február 27.
- 46 Mikayel Zolyan: „Letter from Yerevan”. *Carnegie Europe*, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/61962>, 2015. november 13.
- 47 Olga Shumylo-Tapiola: „Why Does Ukraine Matter to the EU?”. *Carnegie Europe*, <http://carnegieeurope.eu/2013/04/16/why-does-ukraine-matter-to-eu-pub-51522>, 2013. április 16.
- 48 TASS News Agency: „Lavrov: Eastern Partnership Should Not Damage Russia’s Interest”. *Tass.com*, <http://tass.com/russia/795568/amp>, 2015. május 19.
- 49 Pintér István: „Ezer sebből vérzik az EU–Ukrajna szabadkereskedelmi megállapodás”. *Hiradó.hu*, <http://www.hirado.hu/2015/12/09/ezer-sebbol-verzik-az-eu-ukrajna-szabadkereskedelmi-megallapodas/>, 2015. december 9.
- 50 Ketevani Krialashvili: „Economy and Trade: Georgia–EU Relationship”. *Eastbook.com*, <http://www.eastbook.eu/en/2014/10/08/economy-and-trade-georgia-eu-relationship/>, 2014. október 8.
- 51 Uo.
- 52 „Vegyes mérleggel zárt a bukaresti NATO-csúcs”. *Bruxinfo.hu*, <http://www.bruxinfo.hu/cikk/20080407-vegyes-merleggel-zart-a-bukaresti-nato-csucs.html>, 2008. április 7.
- 53 Judy Dempsey: „NATO and the E.U. Desert Georgia”. *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/opinions/nato-and-the-eu-desert-georgia/2016/06/16/20f2c7dc-33be-11e6-8758-d58e76e11b12_story.html?utm_term=.d22ad5e52f8c, 2016. június 16.

- 54 The Observatory of Economic Complexity: „Azerbaijan”. *Atlas Media*, <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/aze/>. A letöltés ideje: 2017. március 11.
- 55 Elchin Suleymanov, Osman Nuri Aras és Ruslan Huseynov: „The Importance of Azerbaijan’s Energy Revenues in Its Exports Volume and the Effects on the National Economy”. *MARRA*, https://mpr.aub.uni-muenchen.de/50723/8/MPRA_paper_50723.pdf. A letöltés ideje: 2017. március 19.
- 56 Trading Economics: „Azerbaijan GDP Annual Growth Rate”. *Tradingeconomics.com*, <http://www.tradingeconomics.com/azerbaijan/gdp-growth-annual>. A letöltés ideje: 2017. március 17.
- 57 „The World Bank in Azerbaijan”. *The World Bank*, <http://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview>. A letöltés ideje: 2017. március 17.
- 58 Leila Alieva: „The Eastern Partnership: the View from Azerbaijan”. *European Council on Foreign Relations*, http://www.ecfr.eu/article/commentary_azerbaijan3023, 2015. május 19.
- 59 David Rinnert: „The Republic on Moldova in the Eastern Partnership”. *Friedrich Ebert Stiftung*, <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10184.pdf>. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 60 Stanislav Secieru: „The Eastern Partnership: the view from Moldova”. *European Council on Foreign Relations*, http://www.ecfr.eu/article/commentary_moldova3026, 2015. május 19.
- 61 Ivana Kottasova: „How to Steal \$1 Billion in Three Days?”. *CNN Business*, <http://money.cnn.com/2015/05/07/news/economy/moldova-stolen-billion/>, 2015. május 7.
- 62 Denis Cenusa, Michael Emerson, Tamara Kovziridse és Veronika Movchan: „Russia’s Punitive Trade Policy Towards Ukraine, Moldova and Georgia”. *University of Pittsburgh*, <http://aei.pitt.edu/54994/>. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 63 Ana Popa: „Moldova and Russia: Between Trade Relations and Economic Dependence”. *Expert-Grup*, http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0ahUKEwiM5oXUurfSAhXCCsAKHQayDVQOFgg0MAI&url=http%3A%2F%2Fwww.expert-grup.org%2Fro%2Fbiblioteca%2Fitem%2Fdownload%2F1348_10771108a3d22488655de8186fbfb918&usq=AFQjCNfTgxFcZKUxW-Kbc7Fxl3WApst2A&bvm=bv.148441817.d.ZGg. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 64 Jörg Radeke, Ricardo Gucci és Adrian Luposor: „Moldova’s Trade Policy: Strategy, DCFTA and Customs Union”. *German Economic Team, Policy Paper Series*, No. 3. (2013). http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0ahUKEwiM5oXUurfSAhXCCsAKHQayDVQOFgg4MAO&url=http%3A%2F%2Fget-moldau.de%2Fdownload%2Fpolicypapers%2F2013%2FPP_03_2013_en.pdf&usq=AFQjCNHN8vIxxkzzE9miubomBfqm_DBaigw. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 65 ADST: „Moldova’s Transnistrian Conflict”. *Huffington Post*, http://www.huffingtonpost.com/adst/moldovas-transnistrian-co_b_11180694.html. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 66 Nicoleta Banila – Michael Bird: „How Realistic Is a Union Between Romania and Moldova”. *The Black Sea*, <http://theblacksea.eu/index.php?idT=88&idC=88&idRec=1196&recType=story>. A letöltés ideje: 2017. március 21.
- 67 Forrás: Oroszország felé: „Russian Federation Product Exports and Imports from Azerbaijan 2016”. *WITS World Integrated Trade Solution*, <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/RUS/Year/2016/TradeFlow/EXPIMP/Partner/AZE/Product/all-groups>. A letöltés ideje: 2018. augusztus 21.; EU-val: „Fact Sheet on EU–Armenia Relations”. *European External Action Service*, https://eeas.europa.eu/topics/trade/4080/fact-sheet-eu-armenia-relations_en. A letöltés ideje: 2018. augusztus 21.
- 68 Forrás: „GDP (Current US\$)”. *The World Bank*, <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>. A letöltés ideje: 2017. március 21.

69 Forrás: „Global Competitiveness Rankings”.
World Economic Forum, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/competitiveness-rankings/>.
A letöltés ideje: 2017. március 21.

70 „Belarus in Global Competitiveness Index”.
Case Belarus, <http://case-belarus.eu/belarus-in-global-competitiveness-report/>. A letöltés ideje: 2017. március 21.